

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

др Бранислав Ђурђев

ПОСАО У ПЕКИНГУ

Одломак из књиге »Кинески рез у моје схватање историје«*)

Кад је Војвођанска академија добила у међународној академијској сарадњи за 1981. годину две недеље боравка у Кини, што је распоређено на два учесника, јавио сам се зато што сам желео да посетим Кину, да видим неке од њених старина и да стекнем нека сазнања о животу у њој. Бити историчар, а не видети Велики кинески зид или Забрањени град, не упознати преисторијски материјал који се чува у неким кинеским музејима, чинило ми се да значи ускратити себи у животу што се мора видети, уколико се пружи прилика. Колебао сам се због дужине путовања, јер нисам више у тој доби да такво путовање не представља смео подвиг. Али сам се, ипак, поуздао у здравље које ме поприлично служи.

Теже ми је било да нађем садржај свога студијског боравка у Кини. Што се тиче обавезе да одржим предавања, ту нисам имао тешкоћа у свом опредељењу. Знао сам шта могу изложити што ће изазвати пажњу код кинеских научника који се баве историјом, од-

*) После студијског боравка у Кини 1981. наурио сам да напишем књигу »Кинески рез у моје схватање историје«. Пре коначне дораде те књиге објавио сам четири главе које сам завршио. Мислио сам да то само објавим пре публикације књиге у целини. Сада сам се одлучио да објавим и ову главу. Главе које су претходно објављене: *Узгредни сусрети и запажања* (Летопис Мат. срп. новембар 1983), *Посао у Пекингу* (овде се објављује), *Размишљања у Шангају* (Летопис Мат. срп. децембар 1983), *»Азијски начин производње«* и *(не)развитак капитализма у Кини* (Зборник за историју М. С. бр. 27/1983) и *Алтернатива у развоју социјализма и у схватању савремене историје и питање филозофије историје* (Преглед бр. 9/1983).

носно њеним методолошким и теоретским проблемима. Искрсла је тешкоћа шта да одаберем као тему за оно што ја треба да сазнам. Студијски боравак није оно што треба да буде, ако у њему нема те стране. Ја се не бавим кинеском историјом, нити се мислим бавити. Уз то, боравак од недељу дана је врло кратак.

Ипак се појавила једна тема која ми може корисно служити да допуним своја схватања историје. То је питање »азијског начина производње«, што је Маркс унео у своје схватање преткапиталистичког развитака Запада и Истока у евроазијском простору. У совјетској науци до тридесетих година водила се дискусија о том начину производње, како га треба уклопити у општу теорију развитака човечанства. Стаљинистичка постмарксистичка историјска теорија је напokon избацила тај начин производње из своје опште филозофскоисторијске теорије о смени пет друштвено-економских формација. Иступајући 1955. године на Конгресу историчара у Риму против стаљинистичког постмарксистичког схватања историје истакао сам да је Маркс азијски начин производње разликовао од античког и феудалног.¹⁾ У својим каснијим радовима говорио сам више о том проблему у вези са иступањем против постмарксистичке теорије и у вези са изградњом мојих погледа на османску историју.

Истина, после Конгреса историчара у Штокхолму (1960) нисам пратио систематски како је касније оживела дискусија о проблему азијског начина производње међу марксистима, углавном, изван Совјетског Савеза, а нисам баш систематски ни пратио колико је у совјетској науци ублажена одбојност према поимању да се евроазијском простору Исток из основа друкчије развијао него Запад.

Понешто сам прочитао што се тиче исламских земаља. У том погледу су ми добро дошли радови Момира Јакшића који је у рефератима прикупио и приказао доста радова о том питању.²⁾

Тиме је ствар била решена. Одржаћу предавања која ће садржавати моју критику постмарксистичког схватања историје и предложићу разговор са кинеским историчарима о проблему »азијског начина производње«, да упознам шта они мисле о томе.

Али је искрсло питање на којем ћу језику написати своје предавање. Најпре је долазило у обзир да напишем на енглеском, односно да га дам превести на енглески. Од страних језика се у Кини највише употребљава енглески. Међутим, ја не располажем аутентичним енглеским преводима Марксових и Енгелсових дела. Нисам

¹⁾ То је било пре него што је Е. Вајскопф (Weiskopf) објавила своју расправу *Die Produktionsverhältnisse im Alten Orient und in der griechisch-römischen Antike* (1957).

Пре свога иступања на Конгресу у Штокхолму (1960) нисам знао за њен рад.

²⁾ Јакшић је објавио више прилога о тој теми а за мене је нарочито важан материјал објављен у *Марксизам у свету* 7/1980, 5—398 (чијав број је посвећен проблему азијског начина производње) и *Опредјељења* 3/1981, 115—132.

— Од М. Јакшића сам добио снимак оригиналног текста из књиге М. Савер (Sawer), на чему му се захваљујем.

баш ни сигуран да ли би се преводилац потрудио да испише цитате из аутентичних превода. Колико знам, неки од Марксових термина у енглеским преводима нису баш срећно преведени са становишта мога тумачења. Исто се то може рећи и за руске преводе, па није у обзир долазио ни руски. Одлучио сам да предавање напишем на немачком из три разлога. Први и за мој рад најодлучнији, имам у својој библиотеци комплет Дицових издања Марксових и Енгелсових дела. Други и са објективног становишта најоправданији, при цитатима и тумачењима не може искрснути као тешкоћа не баш срећан превод, што се иначе сусреће у преводима Марксових и Енгелсових дела. И треће, за мене најлакше, могу на немачком сам написати предавања, не мора ми га други превести. Око два месеца пре одласка завршио сам текст предавања и послао га Кинеској академији друштвених наука у Пекингу.

Предавању сам дао наслов *Zur Kritik der postmarxistischen Geschichtsauffassung* (Прилог критици постмарксистичког схватања историје). Као што се види, то је парафраза наслова Марковог дела *Zur Kritik der politischen Ökonomie*.

Кад сам сутрадан после доласка у Пекинг посетио Институт марксизма—лењинизма и Мао Це Тунгове мисли Кинеске академије друштвених наука, дочекао ме је са неколико сарадника заменик директора Института и професор на економском факултету Пекиншког универзитета Су Шао Ци. Он је неколико пута био у Југославији. Годину дана пре мога доласка у Кину учествовао је на међународном скупу »Социјализам у свету« који је одржан у Цавтату. Онде је одржао реферат под насловом *Some Questions in China's Socialist Economic Construction* (Нека питања у социјалистичкој економској изградњи Кине).³ На повратку кући, у Београду је покушао да дође у везу са мном, али није успео.

Требало се договорити о програму мога боравка. Моји домаћини су га већ направили раније, али је требало да се ја сложим. Најважније је било да се договоримо о предавању које сам имао да одржим сутрадан, 7. октобра. Замолили су ме да предавање одржим на српскохрватском, а преводиће га другарица Ван Ли Мин, мој стални пратилац и преводилац. Превођење са немачког, по њиховом мишљењу, отежаће предавање. Указао сам на тешкоће са цитатима. Они ће и на нашем језику имати преведених израза који нису баш увек погодни за моје тумачење. Кад се то преведе на кинески може да се изгуби сваки смисао онога на шта хоћу да укажем. Али су Кинези врло сналажљив народ, па су такви били и моји домаћини. Нашли су решење за то. Ангажовали су два преводиоца Марксових и Енгелсових дела на кинески. Ја ћу цитате дати у оригиналу, а они ће превести са немачког.

Што се тиче проблема азијског начина производње, ту сам такође, добро изабрао. Кинези су се у последње време заинтересовали

³) Штампано је у *Selected Writings on Studies of Marxism* (март 1981) које издаје Институт. Добио сам и друге публикације из те серије из 1981. и 1982. године, али се оне, такође, односе на садашње друштвене и економске проблеме Кине. Добио сам, такође, нека друга слична издања.

за тај проблем. Рекли су да ће дати превести моје предавање на кинески, али ми нису рекли шта ће урадити с тим преводом.

Другарица Ван Ли Мин ме је замолила да направим сажетак свога предавања да би могла да се припреми за превођење. После тог састанка сам отишао у нашу амбасаду, а после подне сам био слободан. Написао сам резиме свога предавања и предвече га предао другарици Ван Ли Мин.

Своје предавање сам одржао, као што је предвиђено, 7. октобра у девет сати. Скупу је председавао заменик директора Института марксизма—лењинизма Су Шао Ци. Председавајући ме је упознао са присутнима. Били су ту чланови и сарадници Института марксизма—лењинизма и Института за филозофију. Према тексту који сам послао, предавање је било нешто сажетије и краће, али је садржајно било исто. Због лакшег превођења цитата из Марксових и Енгелсових дела који говоре непосредно против постмарксистичког тумачења историје, свео сам их само на неколико најважнијих и цитирао их на немачком одмах у почетку. Прво сам дао Марксов исказ из увода у *Прилог критици политичке економије* у којем говори да би било »неучинљиво и погрешно« у објашњењу преткапиталистичког развитка поћи од економских категорија »оним редом у којем су биле историјски одређујуће«. Да »се не ради о месту које економски односи историјски заузимају у узајамном слеђењу различитих друштвених облика«, него да је код преткапиталистичких друштвених облика »редослед одређен односом који они имају, један према другом, у буржоаском друштву«. Намерно сам ставио тај навод сасвим напред, јер он заиста може стајати као *motto* над свим што сам написао против постмарксистичке теорије о смени друштвено-економских формација као основном закону у развоју човечанства. Да не постоји чврсто уврежена предрасуда, довољно би било указати на тај Марксов исказ да се докаже да постмарксистичка теорија о смени пет друштвено-економских формација као основном закону развоја човечанства нема везе са изворним марксизмом.

Преводиоци са немачког прво су превели цитате непосредно. Али су после предавања консултовали своје преводе и пре дискусије прочитали су аутентичне кинеске преводе тих цитата из Марксових и Енгелсових дела.

На слушаоце је направио велики утисак први наведени цитат, онај текст из увода у *Прилог критици политичке економије* који очигледно показује да се постмарксистичка теорија која смену пет друштвено-економских формација проглашава основном законом у развоју човечанства не може позивати на изворно Марксово схватање. Присутни слушаоци су одмах схватили значај тога текста за разлику од многих наших историчара и »марксолога« којима тај текст ништа не каже.

У дискусији тога дана ниједан од учесника није стао у одбрану стаљинистичке постмарксистичке теорије. Уосталом, учесници су се више интересовали каква гледишта заступам и нису сматрали да треба да их критикују. Разговарало се о томе да пре појаве капи-

тализма, односно пре првих зачетака модерне индустријске цивилизације, не може бити говора о једноликом смеру развитка читавог човечанства. Разговарало се о улози села и града у историји, о процесу цивилизације. Како сам се у предавању углавном ограничио на критику постмарксистичког схватања историје с позивом на текстове из Марксових и Енгелсових дела, у дискусији сам рекао нешто више о своме тумачењу процеса цивилизације и о својој подели процеса цивилизације у историји човечанства на историјске регионалне цивилизације и на савремену светску индустријску цивилизацију. Указао сам на основни однос, на однос села и града у историјским регионалним цивилизацијама, које сам поделио на цивилизације са религијским обележјима, карактеристичне за изразито сталешка и кастинска друштва, и на хуманистичке цивилизације у друштвима где више долази до изражаја грађанско друштво. Ушао сам више у предавању у проблем односа античке грчко-римске цивилизације и хуманистичке цивилизације нововековне Европе, нарочито указујући на улогу грчко-римског наслеђа у формирању својинских односа у Европи, а посебно у нововековној Европи, што сам, уосталом, споменуо и у предавању. Иако сам желео да први дан не уђемо у проблеме азијског начина производње и историје Кине, јер је то остављено за разговор који ће се одржати сутрадан, нису могла изостати ни та питања.

За време разговора сам се уверио да другарица Ван Ли Мин одлично преводи на кинески оно што ја кажем. То сам лако могао утврдити по питањима и одговорима које сам примао за време дискусије. Уверио сам се да она више тумачи шта је речено него што буквално преводи. Кад је мени преводила са кинеског мало је теже проналазила понеки стручни термин, али се врло вешто сналазила да каже описно, па сам увек знао о чему је реч. Она је заиста успевала да успостави непосредну везу између слушалаца и мене.

Другарица Ван Ли Мин је била међу првим студентима из Кине који су студирали код нас. Две године је провела у Београду. Кад је дошло до повлачења кинеских студената из наше земље и она је прекинула студије код нас. По струци је економиста и ради у Економском институту Академије друштвених наука у Пекингу. Бави се изучавањем економских односа у нашој земљи, нарочито у вези са проблемима самоуправљања и економске политике. Годину дана после мога боравка у Кини упућена је опет на студије код нас. Осим ње, имао сам у Пекингу још једног пратиоца из Института. Он није знао наш језик, а није, бар са мном, говорио ниједан страни језик. Он се, такође, интересовао у првом реду за проблеме наше привреде и нашег друштвеног развитка, нарочито су га интересовали проблеми самоуправљања. И иначе, ван програма мога боравка, односно ван онога што ми је требало објаснити у вези са програмом, приватни разговор са мојим пратиоцима највише се водио о садашњем животу у Кини и Југославији.

И сада ми је чудно како се другарица Ван Ли Мин сналазила приликом предавања и дискусије у превођењу онога што сам говорио, а још више ме зачуђава с каквом је вештином разјашњавала

мени шта кинеске колеге кажу и шта ме питају. Реч је била о тешким проблемима и тананим значењима у употреби речи.

— Предавање и дискусија о моме предавању трајала је три сата. За то време је био стално пред нама кинески чај, онај што мирише. Јако ми се допада тај чај. За то време је била једном пауза. Кад сам изашао у ходник, младе жене и млади мушкарци су одржавали гимнастичке вежбе. У подне се завршио састанак. Већина слушалаца није одмах отишла. Неки од њих су накнадно изражавали своје утиске о предавању, односно своје мишљење о мојим ставовима.

Нисам ни мислио да ћу се осрамотити својим предавањем, али сам се пре предавања прибојавао да се неће моћи успоставити при-сан додир између слушалаца и мене. Још више сам се плашио како ће се у том погледу одржати дискусија о азијском начину производње, која се одржава дан касније. Осикољен успехом првог дана, спокојније сам очекивао тај разговор.

Нисам, уосталом, тога дана ни доспео да мислим о томе шта ће сутра бити. После подне сам ишао на разгледање Древног царског двора или Забрањеног града, како се раније обично звао. На мене је оставио изванредан утисак својом монументалношћу, али далеко више спољном архитектуром него унутрашњом уметничком опремом просторија, иако ту све блиста од раскоши. Исте вечери приређена је вечера у моју част. Нисам имао времена ни да се припремим пред сутрашњи сусрет, а нисам доспео ни да страхујем шта ће бити. Одмах после вечере дошао сам у хотел и легао.

Сутрадан ујутру једва сам стигао да се на време обучем, спре-ним и доручкујем. Задочнили смо неколико минута после девет сати, кад је требало да започне разговор. Одмах смо ушли у исту салу у којој сам дан раније одржао предавање. Ту су ме чекали кинески учесници. Пред сваким од њих и преда мном обавезан чај. Заиста ми је добро дошао.

Председавао је и овом скупу заменик директора Института марксизма—лењинизма Су Шао Ци. Али је састав учесника био нешто другачији него јуче. Поред чланова Института били су нарочито позвани универзитетски професори који предају историју, економску историју и који се баве изучавањем проблема историјског материјализма. Следило је моје упознавање са новим присутнима. У ближи додир сам дошао у разговору са Ву Да Куном, професором на Одсеку политичке економије на Универзитету кинеског народа.

Како са председавајућим, тако сам и с њим разговарао на ен-глеском, кад сам дошао у прилику да нешто морам непосредно да кажем. Слабо знам енглески, иако сам на Универзитету у Лондону 1970. године одржао предавање на енглеском, које сам сам написао, стручњаци су га само исправили. Али је мени далеко лакше написати на енглеском писмо или чак и предавање него говорити енглески, а нарочито ми је тешко да разумем шта мени каже саговорник. Енглеским сам добро владао и кад сам био на Конгресу историчара у Сан Франциску 1975. године. Али сам и за Лондон и за Сан Франциско неколико месеци бубао енглески. И заборавио сам га после тог напора. Пре одласка у Кину нисам имао времена да на исти на-

чин бар донекле обновим своје знање енглеског. Требало је да се упознам са историјом Кине и да напишем предавање. Ипак сам успео у овим разговорима, и иначе, да се некако снађем. Долазио сам у додир са неким учесницима на тим састанцима који знају руски и немачки. Присутствовала су и на првом састанку и на овом другом два преводиоца Маркових и Енгелсових дела. Међутим, нисам имао велике потребе, осим кад останем сам у хотелу где сам морао говорити енглески, да се служим страним језицима. Другарица Ван Ли Мин је савршено обављала своју дужност.

Разговор о азијском начину производње и с тим у вези о историји Кине није тако добро започео као што је то било са предавањем и дискусијом дан раније. Тада је ишло одмах у почетку без задршке и одвијало се *al rigore di tempo*, као да је у детаље компоновано. Сада је започело у једном натезању. Погрешно сам. Рачунао сам да сам предавањем и за време дискусије јуче довољно казао да се отвори проблем. Нисам рачунао да добар део учесника није присуствовао моме предавању, а то су баш били они који су узели реч у дискусији. У почетку сам рекао неколико реченица и замолио учеснике да узму реч, јер сам хтео на овом састанку да чујем што они мисле о томе. Убрзо сам видео да сам погрешно. Поновио сам неке своје ставове у тумачењу Марковог схватања историје. Тиме смо ушли у колотечину.

Прво је било изложено критици гледиште К. Витфогела (Wittfogel) које своди проблем азијског начина производње на потребу пољопривреде да има постројења за наводњавање, његово схватање да је азијски начин производње »водопривредна економија оригинални облик политичке економије«, да је реч о »хидрауличком друштву«. У том иступању је изложена критици једностраност тога објашњења. На историјским чињеницама из историје Кине показано је да то гледиште не може опстати онако како је та страна у животу неких азијских земаља апсолутизована. По Витфогелу испада да централна власт настаје из потребе за изградњом постројења за наводњавање, а не да је јачање централне власти услов за изградњу тих постројења. Али је у том првом иступању наглашено да се Исток развија друкчије него Запад и нарочито је наглашена самосвојност Кине у економском и друштвеном развоју. Није споменуто какве закључке Витфогел изводи о садашњем режиму у Кини из својих ставова о историји Кине, што у кинеској јавности изазива одбојност. Други по реду учесник у дискусији бранио је устаљено постмарксистичко схватање да Исток и Запад у евроазијском простору имају у основи исти пут развоја. Он се нарочито позивао на историју Ближег истока у старом веку (на историју Египта и Хетског Царства) и на историју старе Грчке, кад је хтео да докаже општу важност развоја робовласничког друштвеног поретка из првобитне заједнице у старом веку. Једино је приликом ове дискусије дошло до непосредног дијалога са мном.

Већина учесника није исказивала своје неслагање са мојом тврдњом да у евроазијском простору у старијој историји Исток има друкчији пут развоја него Запад и да је Маркс мислио да су се

поједини делови света пре капитализма различито развијали, да »светска историја није увек постојала«, да је »светска историја резултат«. На крају је још један учесник у дискусији заступао гледиште да се у старој Кини развија прво робовласнички поредак, па затим феудални, али је он нагласио да Кина има самосвојни развитак, да се у Кини прво развија патријархално ропство, па затим и патријархални феудализам. Није било више времена да се разјасни шта заправо дискутант под тим мисли.

Не сматрам себе позваним да приказујем и оцењујем ставове кинеских научника кад је реч о проблему азијског начина производње. Су Шао Ци ме је обавестио да кинески научници управо сада проучавају тај проблем. Он је нарочито споменуо мађарског академика Ференца Текеија (F. Tökei) који је писао о азијском начину производње, али као познавалац историје Кине.⁴⁾ У разговору је споменуто и гледиште Е. Ј. Хобсбаума (Hobsbawm).⁵⁾

Кад је споменуто име Ф. Текеија (Tökei) нисам одмах разумео о коме је реч, јер је његово име изговорено непријемљиво за моје ухо. Али се брзо разјаснило. Текеи је написао своју расправу о азијском начину производње још 1960. Она је касније допуњавана и објављена је пре енглеског издања из 1979. на француском, немачком, италијанском и јапанском. У вези са проблемом »азијског начина производње« Текеи је дао прилоге марксистичкој историјској теорији, расправе о теорији друштвених форми, о антици и феудализму и о дијалектици социјализма. Посветио је једну књигу студијама о првобитном друштву и азијском начину производње (*Őstársadalom és ázsiai termelési mód, Magvető Kiadó, Budapest 1976*). Текеи каже да је »питање азијског начина производње Ахилова пета метафизичко-догматске псеудомарксистичке филозофије историје«. Део текста из његове расправе објавио је код нас у преводу М. Јакшић.⁶⁾

Текеи мисли да је на примеру Кине најприкладније изучавати азијски начин производње, будући да је у својој старијој историји живела у »непрекинутој« (наводници су Текеијеви) изолацији. »Може се, дакле, без претеривања казати — вели Текеи — да кинеско друштво представља класичан случај игре унутрашњих закона азијског начина производње«.

»Маркс и Енгелс употребљавали су категорију азијског начина производње у двоструком смислу: они су се њоме, с једне стране, служили да би указали на један начин производње утонуо у прелазну фазу општег развоја пре антике, с друге стране, »азијским« су називали стагнирање оријенталних народа пре продора капитализма« — вели аутор.

⁴⁾ F. Tökei, *Essays on the Asiatic Mode of Production*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979.

⁵⁾ Ови аутори су споменути узгред, о њима се није расправљало.

⁶⁾ Марксизам у свету 7/1980, 288—301. — Јакшић је превео са француског текста, са издања, које носи наслов *Sur le mode de production asiatique*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1966.

Одгаде па даље у наводницима цитирано је из тог превода.

Не може се примити да је Маркс »азијски начин производње« као »староазијски начин производње« (знам да Маркс на једном месту употребљава такав термин) сматрао »прелазном фазом општег развоја пре антике«, али је тачно да Маркс и Енгелс »староазијски начин производње« обично називају само азијским, а да су исто тако називали и начине производње у неким азијским земљама кад говоре о преткапиталистичком развоју. Нема никаква оправдања за тврдњу да су Маркс и Енгелс мислили да се у земљама у којима они спомињу азијски начин производње (стари Египат, Индија, Кина итд.)⁷⁾ развио антички начин производње и античко друштво да би се рекло да су они азијски начин производње сматрали »прелазном фазом развоја пре антике«. Напротив, Маркс у својој краткој формулацији односа села и града у азијској, античкој, средњовековној и нововековној историји, одваја азијску историју од европске, коју дели на три опште примљена периода. Тиме не желим да кажем да се историја Кине не може поделити на своју старовековну историју, па и на кинеску »антику« — ако баш хоће да се тако назове — и да упоређење класичне антике и кинеске »антике« не даје резултате. Напротив. Само је питање шта се и како се упоређује. Али се не може рећи да су Маркс и Енгелс било чиме указали да у земљама са староазијским начином производње у њиховом унутрашњем развоју постоје наговештаји који воде ка античком начину производње и друштвеном поретку. Опште ропство поданика они не сматрају одликом античког начина производње (то не може нико сматрати), већ одликом азијског начина производње. То, такође, не значи да ми сада треба да кажемо да у Кини није могло бити у старом веку наговештаја који би водили ка начину производње у својој основи сличном античком, тј. робовласничком начину производње.

Можда би нешто друкчије било са феудализмом. Маркс и Енгелс сматрају да је за настанак феудализма неопходно освојење, што не значи, разуме се, да они мисле да феудализам настаје из самог освојења већ из историјске констелације производних снага и друштвених односа у освојеним земљама. Али је Маркс нагласио да је, поред свих »олуја на политичком небу« које су настајале у земљама са азијским начином производње, остајао стари основни продукциони однос. Маркс спомиње ропство и кметство у земљама у којима је владао азијски начин производње, али вели да ропство и кметство у азијском начину производње у односу на антички и европски феудални начин производње најмање нарушавају односе наслеђене из патријархализма, најмање их модификују. У азијском начину производње у односу на антику и европско средњовековље својински односи су се најмање ископали из »заједништва« (Gemeinwesen) заједнице развијене из патријархализма и модификоване развојем својинских односа. Маркс је рекао да у Јапану пре про-

⁷⁾ Маркс и Русију убраја у земље са азијским начином производње. То би, такође, било интересантно расправити, као и оно што говори о феудалним односима у Румунији.

дора европске трговине постоји »чисто феудална организација земљишне својине«, али Јапан се у то доба не издваја из контекста са азијским начином производње. Маркс је убрајао и Турску у земље са азијским начином производње (то је закључио на основу проучавања Хамера који турско друштвено уређење уводи у општу категорију исламских друштвених уређења, изводи га из шеријата). Енгелс је, међутим, мислио да су на Истоку једино Турци развили својеврсни војнички феудализам. Али Маркс и Енгелс мисле да се и феудализам развија из племенског уређења (Stammwesen), као уосталом и азијски и антички друштвени поредак. То, мислим, зна свако.

Маркс и Енгелс су сматрали да се Исток уопште не развија у оном смислу у коме су они сагледали преткапиталистички развитак. Према нашем садашњем знању то није тако једноставно, иако у њиховом схватању лежи важно оправдање. У том погледу је Текеи врло добро пошао у конкретном прилазу старијој историји Кине. Да ли је у схватању шта је азијски начин производње уопште дошао до задовољавајуће формулације, то је већ друго питање.

Текеи опредељује историју старе Кине на кинеску антику и кинески средњи век. Он каже: »184. избије велики сељачки устанак који су водили »жути турбани«, овај устанак, иако сурово угушен у крви, доведе до пада династије Хан и, с њом оконча кинеску антику«.

Али, пре даљег излагања треба нешто истаћи. Текеи истиче у кинеској антици велику улогу трговачког сталежа. Трговци нису ни произвођачи нити господари над произвођачима. Дакле, не спадају у класни, производни однос. Друштвене економске снаге у процесу не могу се свести само на односе у производњи, иако је положај и улога трговачког сталежа опредељена начином производње и односом између произвођача и њихових господара. Мора се и иначе истаћи да Текеи у стварном приказу разликује начин производње, као такав, и процес економског формирања друштва, економску формацију друштва насталу процесом, без обзира колико је дуговао или морао да дугује постмарксистичкој теорији о узастопној смени друштвено-економских формација као таквих.

»Управо је привремен сусрет централизаторских интереса деспота и интереса класе трговаца установио власт Чин Ши Хванг Диа и његове династије (221—207. године пре наше ере) и покренуо сједињавање кинеских кнежевина. Чин Ши Хуанг Ди порушио је граничне зидове кнежевина и наместо њих почео је да подиже Велики зид који је штитио Кину; спалио је све конфучијанске књиге које је нашао у царству и, наместо конфучијанизма, антипатријархална учења »законодаваца« уздигао до званичне идеологије: све су то биле мере управљене против патријархалне аристократије. Тако је, после аристократске владавине у епохи Џоу, краткотрајна власт династије Чин попримила, чак и у »азијским« условима и у одређеној мери, црте једне *тираниде*. Не треба ни казати да ова полупатријархална *тиранида* није могла, а ни хтела, да промени стари сво-

јински облик, она је желела да развој азијског начина производње подигне на виши ступањ...»

Овде морам нешто рећи. То је већи ступањ цивилизације живота у Кини. Потискивање конфучијанства и увођење учења »законодаваца« је корак ка грађанском друштву, у чијој основи лежи развитак тржишног уређења. То сам једино опредељено рекао кад сам говорио у дискусији о историји Кине. Нисам то рекао у вези са гледиштима Текеја, о чему се није ни расправљало, већ као своју мисао што она и јест. Градитељство уопште саставни је део цивилизације у Кини, а градња великих постројења за наводњавање заиста значи подизање азијског начина производње у пољопривреди на виши ступањ. То нисам рекао у дискусији.

Процес стварања грађанског друштва није се наставио, штавише, пошао је уназад, а изградња и одржавање канала је тековина која се развила. Прво сам споменуо говорећи кратко у дискусији о улози конфучијанства у образовању кинеског друштва, односно у кинеској цивилизацији. Друго нисам споменуо.

»Династија Хан је на политичком плану рестаурисала патријархалну аристократију, али није успела да уништи економску моћ трговаца јер се ова, баш као и моћ државе, ослањала на природну економију сеоских заједница« — вели Текеи.

Текеи доказује да су постојале тенденције да се развије приватна својина на земљу и на робове, па се то и остваривало, али не вели да се у Кини у њеној »антици« развио робовласнички поредак. Он при томе вели да то показује законитост друштвеног развитка у антици уопште. Појављивале су се тенденције за развитак робовласничког поретка, а нису се појављивали феудални односи. То је у супротности са гледиштима већине кинеских историчара, који постанак феудалних односа виде већ за династије Западни Џоу или касније, у IV веку пре наше ере.

По Текеију »Епоху династија Севера и Југа« (420—589) карактерише на југу, очување поретка старог кинеског друштва, а на северу номадски освајачи стварају мале државе. Ту се стварају елементи за развитак феудализма. Али је после уједињења обновљен кинески стари поредак. »Тако, током целе историје кинеског царства смењиваху се различите династије. Централна власт увек дуговаше своју стабилност — а нарочито у време династије Танг и Сунг — својим напорима да консолидује и прошири пореску основу, с једне стране, помоћу крупних канализационих радова, грађења брана итд., а с друге стране, освајањима... Свака династија започе узимајући у обзир ситуацију која настаје за време анархије. Свака учини уступке у правцу феудалне својине, и свака потом настави — ослањајући се на сељаштво — да реорганизује и обнавља патријархални порески систем и гуши »феудалце.«

Текеи је упоређењем с античким и с њим повезаним европским развитком хтео показати да су се у старијој историји Кине, историји пре појаве монголске династије (1271—1368), појављивале прво тенденције за развитак робовласничког друштвеног уређења, а за-

тим феудалног у економском формирању кинеског друштва, али да је то спречавао азијски начин производње.

По Текеију је оно што Маркс назива »азијски начин производње« општа фаза развитка од патријархализма ка »антици« у којој се законито развија робовласничко друштво, а из њега се законито развија феудално друштво. Читав цивилизовани свет је утонуо у ту фазу развитка која значи прелазак од патријархализма ка класном друштву. Једино је у медитеранској античкој историји и с њом повезаној европској историји законитост развитка дошла до пуног изражаја. Ту се развија капиталистичко друштво из кога се законито рађа социјалистичко друштво. Тек капитализам и социјализам својим продором руше утонулост осталог света у патријархализам и његове остатке, односно утонулост у »полуварварска друштва«. Преткапиталистички развитак осталог света је природан, али је медитерански антички и с њим повезани европски развитак типичан развитак, он изражава законитост развитка друштва.

»Овај начин производње заглибивши се у средњу фазу, нема уствари историју« — вели Текеи за »азијски начин производње«. Он сматра да друштва са »азијским начином производње« нису потпуно изашла из оквира варварства, те да само капиталистички и социјалистички развитка, зачет под утицајем Запада, могу да уклопе та друштва у »свеопшти развитак човечанства«.

Иначе, Текеи оглашава у другим својим радовима старо кинеско друштво као »патријархални« (тј. на традицији основани) бирократизам или деспотизам.

Већина кинеских научника, међутим, мисли да се у Кини прво развијао робовласнички поредак, а да га је чак пре времена или у време кад се у Медитерану тек успостављао робовласнички поредак сменио феудални поредак. Без обзира на каквим теоретским позицијама стоје и колико су оне у складу са Марковим гледиштима, они дају неке доказе за тако рану појаву феудалних односа, доказе засноване на стварном материјалу. Интерпретација тог материјала, којом се доказује да је у Кини у њеној најранијој историји постојао баш робовласнички поредак, а не само учешће робовског рада у формирању друштва, није много убедљива. Не бих рекао да је исти случај са феудализмом.

За успостављање феудалних односа робовласнички поредак не мора бити историјска претпоставка, иако су за феудално друштво онакво какво се развило у Европи остаци робовласничког поретка играли одређену улогу и дали европском феудализму његове карактеристике. Питање да ли је у старијој историји Кине владао феудални поредак зависи не само од тога какви су се односи појављивали, него и од тога шта треба схватити под феудализмом. У старијој историји Кине постојало је изразито сталешко друштво, израсло из патријархализма, и у кинеској »антици« и у средњовековљу. У њему су се успостављали и економски односи које неки за најранију историју називају »протофеудалним«, а већина феудалним, нарочито у кинеском средњовековљу, и то, мени се чини, с неким правом.

Текеи је морао да се поприлично позабави питањем да ли је у старој Кини владао феудални друштвени поредак.⁸⁾ Мора да призна да азијски начин производње има сличности са феудалним поретком. Уосталом, друштвени поредак који почива на азијском начину производње има далеко више сличности са европским феудализмом него са класичним античким друштвеним поретком. Није чудно што се друштвени поредак који почива на азијском начину производње чешће назива феудалним. Није чудно ни то што се и неки марксисте тако изјашњавају. Текеи истиче да је племство у Кини добило добра у »патријархалну експлоатацију«, а не на тај начин што га држи у приватној својини на земљу. Нема феудални домен на земљу, него је службеник државе. Иако у историји Кине има појава »феудалне« анархије, одржавала се основна база система економије, себи самој довољна сеоска заједница, са њеном особитом комбинацијом агркултуре и занатске индустрије. Настајали су односи који сличе кметству, али у Кини није постојала ситна селачка својина.

Тенденције ка развиту феудализма су јачале, па су се успостављала и »феудална« права. За време династије Минг (1368—1643), двор се осетио позваним да установи царска добра. Патријархална експлоатација је преживела. Индиректно је централна власт признала феудалне литифундије. Поред свега тога — истиче Текеи — у Кини се није развио феудализам у пуном својству. Он га назива полufeудализмом. У погледу могућности настанка феудалних односа у азијском начину производње Текеи се колебао, нарочито кад је у питању Јапан, али се, ипак, приклонио мишљењу да се у Јапану није развио феудализам у правом смислу.

Текеи питању развитака капитализма у Кини прилази сасвим уопштено. Мање-више констатује да је »капитализам« (знаци навода су ауторови) у старој Кини остао неразвијен и у стању »азијског« меркантилизма, иако је кинеска цивилизација за време династије Танг (618—907), у време кад је Европа била у дубоком мраку средњовековља, једна од првих на свету.

Што се тиче Текеијева тумачења шта је азијски начин производње у Марксовом схватању историје — оно не може опстати. Код Маркса се не може наћи упориште за тврдњу да је азијски начин производње општа прелазна фаза у развиту човечанства од патријархализма ка антици. По Марксу, светска историја није увек постојала, светска историја је резултат.

И први и други дан за време дискусије у вези са мојим предавањем учесници су истицали да заступају теорију о вишелинеарном развиту човечанства. Нисам се могао једноставно опирати томе тумачењу. Јер, очевидно је да поједини делови света у старијој историји човечанства имају различит развитак не само по томе што су једни делови света напредовали, а други заостајали у развиту, него и по томе што су се процеси њихова развитака разликовали по својим основним одликама. Штавише, као што свако зна, и савре-

⁸⁾ F. Tökei, *Essays on the Asiatic Mode of Production*, 75—76.

мени свет се још увек развија различито у појединим својим деловима, такође не само по томе што су једне земље индустријски развијене, а друге се налазе у развоју, него и по томе што се светска историја у новом веку, па и у савременој историји, постепено успоставља и одиграва у појединим деловима света у процесима који одговарају природним и историјским условима њихова живота. Историја света је и данас друштвено подељена, и то са врло дубоким, чак и врло опасним супротностима. Али је светска историја започела процесом повезивања света светским тржиштем, што као процес јача све више. Данас је повезаност земаља у свету у том погледу достигла огромне размере. Али се светска историја данас успоставља и повезивањем света индустријском цивилизацијом која као светска појава делује на овај или онај начин у читавом свету. То је нова особина савремене светске историје којом је она надрасла светску историју која је претходила, нововековну историју у којој су се успостављали темељи савременог света.

Али је било потребно указати на разлику између мојих схватања и схватања оних који, попут Умберта Мелотија (Melotti), Мариан Савер (Sawer) и других, праве теорију о вишелинеарном развоју човечанства, али остају опет на постмарксистичком схватању, само што развој човечанства у својој теорији дају разуђено, рашчлањено на неколико линија.

Требало би указати и на разлике између мојих схватања и схватања оних аутора који, попут М. Родинсона⁹⁾ и Е. Ј. Хобсбаума (Hobsbawm), прилазе друкчије критици устаљене постмарксистичке теорије, ближе мојим схватањима. Родинсон нисам ни ја споменуо, иако сам говорио о Османској Империји. Није било потребно јер оно што сам рекао у том погледу, моје је гледиште. А Родинсон не расправља о азијском начину производње у Кини. Само једна примедба. Није тачно да Маркс и Енгелс не праве јасну динстинкцију између начина производње и друштвено-економске формације (економске формације друштва — како је тачан Маркоов израз), што каже Родинсон. Таква бесмислица лежи у логици постмарксистичког схватања.

Приликом дискусије на састанку у Пекингу споменуто је да су моји погледи слични Хобсбаумовим схватањима у тумачењу Марксовог прилаза историјским проблемима. Том приликом се нашла пред нама и Хобсбаумова књига о преткапиталистичким друштвеним формацијама, па се нашла и у мојим рукама. У себи сам се мало збунио, али се то није приметило. Нисам се хтео упустити у широко расправљање о разликама међу нама. Рекао сам да има сличности.

Нажалост, нисам био у могућности да набавим сву литературу о проблемима о којима се расправљало. Нисам у могућности ни сада. Доста тога наводим из друге руке. Да није тако, писао бих науч-

⁹⁾ Захваљујући колеги Ненаду Моачанину из Загреба својевремено сам прочитао Родинсонову књигу о исламу и капиталу. Он ми је обратио пажњу на њу и дао ми свој примерак да га прочитам.

ни рад, а не ову књигу. Колико знам, Хобсбавм је дао прву верзију 1964. у предговору енглеском издању Марксових Grundrisse.

Раније сам се још једном збунио кад је цитиран Хобсбавм. Један мој опонент оставио је као *motto* своје напису против мене Хобсбавмов исказ о Марковом историзму.¹⁰⁾ Као да нисам већ прилично давно (1965) објавио расправу *Историзам и еволуционизам у историји*, где сам истакао да је Маркс ставио свој еволуционизам доследно у историјске оквире. Као да то не истичем стално и као да то нисам тврдио и пре него што сам написао ту расправу. Као да не истичем да код Маркса еволуционизам проистиче доследно из историзма и да се по томе Маркс разликује од свих еволуциониста у објашњењу историје пре њега (томе обично додајем: и нажалост и после њега). Тада сам се збунио, јер нисам могао схватити шта тај цитат може да значи у критици мојих ставова.

Међутим, Хобсбавмово и моје гледиште није само блиско по општем ставу него и у детаљима који се односе на Марково схватање историје. По Хобсбавму Маркс је сматрао да из првобитног родовског уређења настају, како азијски, тако и антички и феудални начин производње. Прелазак са античког начина производње на феудални није уопште неопходан. Прелазак из феудализма у капитализам не представља општечовечанску законитост и одвија се само у конкретноисторијским условима Европе. Е. Хобсбавм подвлачи да код Маркса није ништа речено о »свеопштем закону« преласка из феудализма у капитализам.

Поводом тога Ј. В. Качановски вели: »Последња тврдња Хобсбавма чини се веома спорна. Као што је познато у предговору уз рад *Прилог критици политичке економије* К. Маркс је описао закон по којем постоји склад између производних односа и карактера производних снага. Сматрамо да то и јесте закон који у крајњој линији и условљава прелазак из једне формације у другу, па и феудализма у капитализам.¹¹⁾

То је поједностављено схватање Маркса које заступа постмарксистичка теорија. За развитак капиталистичког начина производње, а готовоу за његово изражавање у природној димензији у крупној машинској индустрији, развитак грађанског друштва је историјска претпоставка. Капитал је »производни однос који припада одређеном историјском друштвеном облику« (*einer bestimmten historischen Gesellschaftsform angehöriges Produktionsverhältnis*) — каже Маркс у трећој књизи *Капитала*. Маркс у наведеном предговору говори о грађанском друштву и то изричито каже. У предговору *Прилогу критици политичке економије* није формулисана социјална механика развитка свих друштава у историји.

Само толико у вези са напред реченим. Иначе ја нисам ништа дужан Хобсбавму. Први пут кад сам се срео са његовим именом, нисам ништа знао о њему. Кад је споменут у Пекингу у вези са мо-

¹⁰⁾ М. Gross, *Je ли историја друштвена или природно-историјска наука*, Часопис за савремену повијест X, бр. 1 (26), Загреб 1972, 105.

¹¹⁾ Ј. В. Качановски, *Дискусија о азијском начину производње на страницама стране марксистичке штампе*, Марксизам у свету 7/1980, 220.

јим тумачењем Марксовог схватања историје, знао сам знатно више, али не толико да сам могао у детаљима повући пуну разлику између Хобсбајнмова и мога тумачења. То, међутим, није ни било преко потребно.

А у вези са дискусијом о азијском начину производње рекао сам да се не може рећи да је Маркс азијски начин производње сматрао општом прелазном епохом развика од такозване првобитне заједнице (стварно од патријархалне заједнице)¹²⁾ ка античком друштву. Азијски начин производње Маркс посматра у првом реду као преткапиталистички начин производње, како се односи азијско друштво у поређењу са медитеранским античким и европским феудалним друштвом према буржоаском друштву. Кад неки марксисте праве општу филозофскоисторијску теорију од онога што је Маркс рекао у *Grundrisse*, *Kapitalu* и другим списима о начинима производње који претходе капиталистичком начину производње, приписују Марксу нешто од чега се он јасно оградио.

Треба разликовати израстање каста и сталежа у патријархалним заједницама, што је општа појава у прелазу од патријархализма ка цивилизованим друштвима, од развијених азијских кастинских и сталежских друштава. При томе се мора узети у обзир однос града према селу и процес цивилизације друштвених односа и културе, ступањ развика цивилизације у односу на патријархализам.

Мислим да се азијски начин производње може сматрати као један начин производње само по општем односу на (не)развијат грађанског друштва. Ту се нарочито мора, по мом мишљењу, узети у обзир развика изразитог поданичког друштва у историји тих азијских земаља, с једне стране, и развика грађанског друштва у античкој медитеранској историји и с њом повезаној каснијој европској историји, с друге стране. Уколико се говори о азијском начину производње у односу на античко и европско феудално друштво, могу се констатовати неке заједничке црте у земљама са азијским начиним производње у односу села и града који је друкчији него у античком и средњевијековном начину производње. С тим у вези се појављују више очуване одлике патријархализма него што је то случај у античком и средњевијековном европском развикау.

Чувао сам се да се много не изјашњавам о кинеској историји. Сматрао сам себе недовољно позваним да то чиним уопште, а нарочито пред кинеским историчарима. Ипак сам морао нешто рећи.

Истакао сам да је развика Кине самосвојан и да се као такав мора посматрати. Да кинеска цивилизација има врло дуг континуитет развика и да не знам да се иједна цивилизација на свету у том погледу може с њом мерити. То свако зна, али то истичем због тога да укажем да без уважавања разлика исхитрена аналогија развика Кине са развикаом у другим деловима света, а нарочито у

¹²⁾ Израз првобитна заједница и томе слично (што се још уз то сматра, по постамрксистичком схватању, као друштвено-економска формација) јесте појам који не одговара Марксовом и Енгелсовом схватању после њихова усвајања Морганових резултата истраживања.

медитеранско-европском региону, заиста нема смисла. С тим у вези рекао сам нешто о конфучијанству, о његовој улози у историји Кине. Опрезно и са свим ограничењима. При томе сам рекао како тумачим борбу легалиста («законодаваца» — како их неки зову) против конфучијанства, што је овде речено.

Иза тог мога посла у Пекингу остао је текст предавања који сам спремио на немачком, а носи наслов *Zur Kritik der postmarxistischen Geschichtsauffassung*. Тај текст у преводу саопштавам у прилогу на крају књиге.

SUMMARY

THE WORK IN PEKING

(the excerpt from the book *Chinese Cut in My Understanding of History*)

After my short study trip to China in October 1981, I intended to write a book entitled *Chinese Cut in My Understanding of History*. The book ought to contain some impressions I gathered as a traveller and historian during my stay in China, as well as some new knowledge from the Chinese history which breaks in my general comprehension of History. Two chapters have not been written yet. One refers to the problem of the rise of a nation in history while the other speaks about the importance of revolution in the history of mankind. For me they became too much of a challenge, so I am unaware when the book will be actually written. That is why I would like to publish some chapters from the book prior to the publication of the integral text.

The chapter that is published here refers to the lecture I gave on October 7, 1981 in the Institute of Marxism-Leninism and Mao Zedong's Thought of the Chinese Academy for Humanities. The lecture included the criticism of the usual postmarxist historical theory, and especially those stands according to which the change of the five social and economical formations was the basic law in the development of the mankind. In the lecture I expressed my well-known beliefs that this theory was contrary to the real history, that it was placed within a schematism of an unhistorical philosophical theory, which was contrary to Marx's clear words against such an understanding. I described later to Marx's original understanding of history, and yet even more contrary on in the text the course of discussion after my lecture.

In the further procedure I described the course of the discussion the day after, on October 8, about the problem of »Asian means of production«, on Marx's understanding of the development in the history of Asia and Europe, which was the major topic of my talks with the Chinese historians. I stressed out especially the opinions of the Hungarian historian F. Tökei on the matter.